

Маким

*Журалай
Абушахматова*

«Найзатас»
журналының
әдеби көңесшісі

МӘШҮР ЖУСП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ БОЛЖАЛ ӨЛЕНДЕРИ

Біз лирикалық жанрларды, яғни өлеңнің жанрлық түрлерін сараптауда көп ауызға алына бермейтін болжал өлендерге назар аударғымыз келеді. Әрине, лирика жанрының бұл түріне қалам қозғау үшін ақын да ерекше қасиеттермен ерекшеленуі қажет. Болжал өлендер жайлы алғаш X. Досмұхамедұлы сөз қозғаған еді: «Халық әдебиетінің тағы бір түріне болжал өлендер жатады. Болжал әдебиеттің негізгі мазмұны қазақ халқының болашақ баянсыз тағдыр-талайы болып табылады: жер тозады, жайлау тарылады, ауа райы, табиғат каталанады, адамдар кедейленеді, мінез-құлыш өзгереді, жаман ғадеттер молаяды, бір сөзben айтқанда, қазақ елі мен жері өзгеріп, азып-тозады. Аталған ауыр қундердің хақтығын болжай отырып, халық өз басындағы жаман ғадет, қасиеттерден арылмаса бұдан шығар жолдың жоқтығын, болашақта құлдық пен құру күтіп тұрганын жырлайды» [1, 84]. Ары қарай ғалым болжал өлендерді жазған ақындарға тоқталады: «Болжал өлендердің шу басында Жәнібек ханның тұсында өмір сүрген делінетін, жарым-жартылай аңызға айналған бейне – Асан Қайғы тұрады. Қазақ даласы мен қырғыз тауының әрбір көзге түсер жері Асан Қайғының болжал өлеңімен байланыстырылады, ол жердің болашағы мен оны қоныстанушылардың тағдыры туралы сын

айтылады. Қазақ халқының тарихын зерттеуде болжал өлеңдердің маңызы зор. Мәселен, Асан Қайғы толғауының мына бір үзіндісі қазақ ханы Жәнібектің Шу өзені маңына кетіп, қазақ хандығын құрған соң қайтадан Алтын ордаға оралып, Мәскеу үкіметімен қандай да бір жең жалғасқанын меңзейді:

Қырында киік жайлаган,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойна келген асын жетүұғын.
Жемде кенес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кенес қылмасан,
Кеңестің тұбі нараду» [2, 240-242],

— деп ғалым болжал өлеңдерге алғаш рет талдау жасап, жол көрсеткен. А. Шәріп өзінің «Сөз өнері және ұлттық рух» атты еңбегінің «Қазақ өлеңіндегі фатализм және эсхатологиязм» тараушасында: «Адам өмірінің алдағысын, сондай-ақ болашақ дәуірдің бет-бейнесін күні бұрын көземелдеу – кез-келген халықтың қоғамдық қиялы мен көркемдік ой кестесінде өзінше өрім-өрнек табатын қызықты да қатпарлы құбылыс. Дәстүрлі дүниетанымға жүгінсек, жұлдызышы мен жауырыншы, сәугей мен мыншы, бақсы мен балгер секілді келешекті көрегендікпен болжайтын жандардың бойындағы қабілет-касиеттердің біздін санамыздан сыртқары әлдебір құпия да құдіретті, тылсым да тәсірлі күштермен байланыстырылатыны байқалады. Сондықтан бұл мәселенің көбіне бір-бірімен бас түйістіре бермейтін түрлі-түрлі салалардың (мысалы, фольклортану мен футурология, тарих пен теология, т.б.) тарапынан тексеріліп жатуы аса таңданыс тудырмайды» [3, 55], — деген пікір айтады.

Хандықтың саясатын айқындаپ, халықтың сөзін айтатын, сөйтіп өз өресіне сәйкес жөн-жоба сілтейтін жырауларға тән еркешеліктердің бірі де –

болжағыштық. Оның ең басында «көмекей әулие» Бұқар жырау түр. Зар заман ақындары да осы жанр төңірегінде қалам тартқан. Мысалы:

Сырғалыңды күн қылып,
Солқылдақты жұн қылып,
Күнінді тұман тұн қылып,
Қыл мойныңа тақалтып,
Шабактай жемге қақалтып,
Көмейіңе салар қармақты.

(Дулат Бабатайұлы) [4, 18]

Мен хаяп еткеннен айтамын:

Ақ борықтай иілген,
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шала ма деп жүргегін,
Шашын, мұртын қойдырып,
Аңы суға тойдырып,
Бұза ма деп реңін,
Адыра қалған заманың
Мен жақтырмаймын сүренін.

(Мұрат Мөнкеұлы) [4, 124].

Мәшһүр-Жүсіптің «Ғалының тағылымы» өлеңі болжал өлеңге жатады. Өлең шағын оқиғаға құрылған. Қысқаша мазмұны былай: Ғалы сапарға шығып, неше түрлі таңғаларлық істерге тап болады. Әуелі қек өгізге мінген ақсақал кездесіп, «талысты алып бер» дегенде, оны қанша мықты, күшті болса да Ғалы көтере алмайды. Одан аш ақсақалға жолығады, ол алдындағы дәмді тамақтан жемей, еңбектеп барып, сасыған өлексені жейді. Артынан итті көреді, оның іштегі күшіктері тумай жатып үреді. Кейін бір жылан таяғына мініп алып, қанша сілкісе де түспей, одан әзер дегенде құтылады. Ары қарай арыстанды басып отырған қара бураға кездеседі. Осының бәрін айтып, мәнісін түсіну үшін пайғамбарға келеді. Сонда пайғамбар былай деп жауп береді:

Ойласан, менменшілік – Тәңірім қасы:
«Кез келсе маған, – дедің – жер тұтқасы.
Тәңкеріп дүниені жіберер ем,
Қаңбақтай болар маған бар нұсқасы!»

Тосқызған мұнданай іспен Хақ тағалам,
Ақсақал көк өгізді Хызыр бабаң!
Ол талыс – дүниенің төрттен бірі,
Жетпеді көтеруге сенің шамаң!

Екінші – ол қайыршы ақсақал шал,
Қолында қанша халал болады мал.
Ішіп-жемей, өзінен қызғаныш қып,
Ұрлыққа қиянат пен ұста болар.

Үмбетім сондай болар – ақыр заман,
Шошқадай бок асайды, ол жеп харам.
Солардың қайғысынан үйқым келмес,
Иллаһи, ғасылыңа ал, Хақ тағалам!

Ушінші – ол көрінген бала болар,
Замана жыл-жыл сайын сүм боп солар.
Ақырғы үмбетімнің балалары,
Ананың құрсағынан туа шулар!

Төргінші – заман ақыр қатындары,
Болмайды беттерінде титтей ары.
Жыландаған тиген сайын, қарсы өрлең,
Тұнерген бұлтты тұндей ашуулары.

Бесінші – үйде жатып, ой ойладын,
Ісіне ғазірейілдің таңырқадың!
Күші асып ала ма екен, иа, рұқсатпен,
Дүниеден тегіс жойған барша жанның?!

[5, 314].

Міне, пайғамбардың айтқан сөздері болашақта, яки, ақыр заман тұсында адамның қандай болатынын болжап тұр. Заман өте келе адамның да қылықтары бұзыла бастайтынын, келеңсіз әрекеттер көбейетінін ақын пайғамбар сөзімен жеткізген. Осындай болмас үшін өлең соңындағибрат айтады:

Білгенін айтып жатыр тіл менен жақ!
Бірі қалмай, артымызда, бара жатыр,
Болдық қой жайылатын хайуандай-ақ!

[5, 316].

Ақын егер адамдар таза дінмен жүріп, ғылым-білім жинап, жақсылыққа үмтүлса, онда адам-

дар сонша азып-тозбас еді деген ой түйеді. Бұл өлеңде айтылған болжал сөздердің қазіргі заманда шындыққа айналып бара жатқаны сөзсіз.

Ақынның тағы да болашақты болжап, адам, заман хакында жазған бір шығармасы – «Дүниеге жарасады күн менен ай» өлеңі. Бұл да жоғарыда келтірілген өлең сияқты діни сипатта болып келеді. Назар аударайық:

Дүниеге жарасады күн менен ай,
Бұл заман тұра бермес бұрынғыдай.
Мысалы бұл дүниені мен айтайын,
Тенелер бір заманда кедей мен бай.

Өзгеріп одан кейін заман болар,
Жолына шаригаттың күмән болар.
Қызығы: кәрі-жастан ұят кетіп,
Тәртіпсіз, ар-жойылып тамам болар.

Улгісіз ата менен ана болар,
Еркекті әйел билеп дана болар.
Бір асып, бірде тасып көкігендер,
Таусылып құлазыған дала болар.

Күншілдер көріненге қуғын салып,
Ақыры күнәсізге жала салар.
Улгілі-өнегелі салты құрып,
Қаптаған айналасы қала болар.

Сарыарқа сары жайлау жер тарылып,
Әрісі жоқ, жырық-жырық дала болар.
Сары қымыз сапырулы қолдан кетіп,
Сарғайтып ішетүғын шайы болар.

Ұлы – арсыз, қызы ұятсыз болар өсіп,
Бала емес, пәле баққан жайы болар.
Келер заман адамы көп білем деп,
Надандығы соңғыға мәлім болар.

Шаригат пен хадистен жұмысы жоқ,
Құранды қате оқып күнә болар.
Оқыған ғұламалар таусылған сон,
Ақыры ұры-қарысын молда болар.

Өзіннен туған бел балан,
Саудагердегі сарт болар.
Бірге туған жақының
Алыстан бетер жат болар.
Сыйынған пірің – молда-саудагер,
Бір Құдайға шет болар!

Таудың түгі кетіп, тасы қалар,
Ағайынның жақсысы кетіп,
өңшең жау, қасы қалар.
Құранда минал жәннәт әннас қалар,
Бұл күнде – иа апо әннас қалар! [5, 342-343].

Қарап отырсақ, ақынның айтқан әрбір болжамы дәлме-дәл келеді. «Бай мен кедей тенелген заман» Кеңес Одағы тұсында болды деп айта аламыз. «Күнәсізге жала жабу» да сол кезең еншісіне тиеді. Ал, «шариғат пен хадистен жұмысы жок», «арсыз ұл мен ұятсыз қызы», «ұры-карсыны молда», яки «оқымыстысымақтар» толған, «жырық-жырық дала», «қаптаған қала», «сары қымызы таусылып, шай ғана болған» заман біздің қазіргі өмір сүріп жаткан кезеңізге ұксайды. Болжал айту әркімнің қолынан келмейді, тек қасиеті, әулиелігі бар адам ғана болашақты көре алады. Ал Мәшіүр-Жүсіптің ислами сауатының молдығы, көп оқығандығы бұрыннан бері белгілі, ол жайлы біршама деректер де бар. Ал ақынның болжал өлендері – осы қасиеттерінің бір дәлелі.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Астана : Фолиант, 2005. – 536 б.
- 2 Екімынжылдық дала жыры. / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2000 – 752 б.
- 3 Шәріп А. Сөз өнері және ұлттық рух. – Астана : Педагогика – Пресс, 2010. – 240 б.
- 4 19 ғасыр әдебиеті. Жоғары оку орындары филология факультеттері студенттеріне арналған хрестоматиялық оку күралы (Құр. Х. Сүйіншәлиев). – Алматы : Ана тілі, 1992. – 224 б.
- 5 Мәшіүр-Жүсіп Қөпейұлы. Шығармалары. Павлодар : «ЭКО» ГӨФ, 2003. – 4 т. - 384 б.